

ТЕМА 6. МОВЛЕННЯ

План:

- 6.1. Загальне поняття про мовлення.
- 6.2. Історичний розвиток мовлення та його основні функції.
- 6.3. Фізіологічні механізми мовлення.
- 6.4. Види мовлення та їх характеристика.
- 6.5. Розвиток мовлення у дітей.

6.1. Загальне поняття про мовлення

Проблема психологічних особливостей мовлення, його ролі у спілкуванні та формуванні свідомості є важливим розділом психології. За допомогою мовлення люди обмінюються думками, передають свій настрій, почуття, досвід тощо. Але для того, щоб здійснити мовне повідомлення, необхідна наявність спільних, однакових засобів та правил передачі думок. Усе це забезпечується завдяки мові.

Мова - це суспільно зумовлена система словесних знаків, котрі є засобом спілкування в даному суспільстві.

Мовлення - процес використання людиною мови для спілкування з іншими людьми.

Мова та мовлення тісно взаємопов'язані й являють собою єдине ціле. Отже, мовлення виступає як психологічна діяльність, що виявляється у спілкуванні людей за допомогою мови. Останнє - це суспільно-історичне явище, що зумовлене національними особливостями, на відміну від мовлення, яке є не що інше, як загальнолюдське явище і в кожному конкретному випадку чітко індивідуальне. Ця індивідуальність пояснюється різним рівнем володіння мовою (словниковим запасом, граматиною, фонетикою). Доросла людина має словниковий запас, яким користується активно (активний словник) і далеко більший словниковий запас, яким володіє пасивно (пасивний словник), тобто знає значення слів, але не вживає їх. Так, учені США в результаті досліджень установили, що серед 80 000 слів, якими люди користувалися під час телефонних розмов, виявилось лише 2240 основних словесних одиниць та 5000 різних інших слів. Натомість автори високохудожніх романів вживають близько 10 000 слів. Мовознавці вважають, що запас слів, значення яких людина знає, у 5-6 разів перевищує її активний словник. А в деяких мовах загальна кількість слів набагато більша - приблизно від 200 000 до 400 000. Звичайно, точну цифру назвати неможливо, оскільки словник у зв'язку з різноманітністю видів людської діяльності постійно змінюється й поповнюється новими словами та виразами.

Зрозуміло, що словниковий запас у людей неоднаковий, і тому та людина, у розпорядженні якої більше слів, може висловлюватися точніше, слова вибирати виразніші, описує події барвистіше, ніж та, у якої бідний словник.

Індивідуальність мовлення проявляється і в будові її вимови. Одна людина вимовляє звуки чітко, ясно, голосно, друга - тихо, невиразно, третя - розмовляє швидко, збуджено, а інша - повільно, не поспішаючи, а дехто має певні вади у вимові (заїкання, шепелявість, "гаркавлення" та ін.).

Іншою важливою проблемою є зв'язок між мовленням та мисленням. Російський учений Л.М.Соколов стверджує, що під час мислення людина

виголошує внутрішній монолог. Він пише: "Мислення у будь-якому випадку пов'язане з мовленням. Щоправда, під час окремих моментів чи етапів розв'язання завдань (особливо візуальних) мовні рухові імпульси можуть бути обмеженими. Однак це не означає, що в даному випадку ми маємо справу з безмовним мисленням".

Тісно пов'язане мовлення з почуттями, адже за допомогою слів людина виражає свої почуття, емоційні стани. Отже, слово, друга сигнальна система, виступає регулятором процесів уяви, пам'яті, вольових зусиль, усієї поведінки людини.

Але, як справедливо зазначав російський психолог О.Р.Лурія, варто також розглянути питання, чи дійсно мова (та пов'язані з нею форми свідомої діяльності) є для людини специфічним продуктом суспільної історії? Чи не існують мови у тварин, і якщо якісь аналоги "мови" можна спостерігати у тваринному світі, то чим вони дійсно відрізняються від мови людини?

Початок серії робіт цього напрямку покладено дослідником П.Фрешем, пізніше це було доповнено дослідженнями К.Гарднера, В.Примака та ін., що викликало цікаву дискусію серед учених.

Так, наприклад, коли вожак зграї журавлів починає подавати звуковий сигнал, уся зграя тривожно знімається з місця і летить за ним. Олень-вожак, який відчує небезпеку, також подає певні звукові сигнали, і весь табун іде за ним, почувши це. Навіть бджоли мають своєрідну "мову", яка виявляється у так званому "танку" бджіл. Бджола, яка повернулася зі взяткою, передає іншим звідки вона прилетіла, чи далеко брала нектар та куди треба летіти. Усе це вона виражає у "танку", фігурах, які здійснює у повітрі й цим самим показує напрямок та дальність польоту (за Фрішем).

Вагоме місце займають дослідження, присвячені аналізу того, чи можна навчити мавпу говорити, тобто навчити її користуватися знаками. Для цього мавпу навчали, наприклад, що овал означає "груша", квадратик - "горіх", лінія - "дати", а крапка - "не хочу". Після довготривалого навчання мавпи могли користуватися таким "словником", тільки не звуковим, а символічним, зоровим. Таким чином, питання про наявність мови як уродженої форми поведінки у тварин стало актуальним та важливим. Але не можна не погодитися з відомим ученим О.Р.Лурією, який відзначав, що варто розуміти різницю між мовою людини та мовою тварин. При цьому, він стверджував, що під мовою ми розуміємо складну систему кодів, що означають предмети, ознаки, дії або відношення, які несуть функцію кодування, передачі інформації та введення її в різні системи. Усі ці ознаки властиві лише людині. "Мова" тварин, не має цих ознак - це квазімова. Якщо мова людини означає речі або дії, властивості, відношення й передає таким чином об'єктивну інформацію, переробляє її, то природна "мова" тварин не означає постійних речей, ознак, властивостей, відношень, а лише виражає стан або переживання тварини (як і у випадку з журавлем, оленем, який реагує на небезпеку підняттям вух, напруженням м'язів голови та втечею, криком, а решта тварин "заражаються" його станом).

Таким чином, людина відрізняється від тварин наявністю мови як системи кодів, що означають предмети та їх відношення, за допомогою яких предмети вводяться у відомі системи або категорії, що сприяє формуванню мисленнєвої діяльності людини.

6.2. Історичний розвиток мовлення та його основні функції

Про народження слова, його історію відомо дуже мало, але існує декілька теорій, які намагалися пояснити походження слова та встановити його історичні корені. Здійснювалося це переважно абстрактним шляхом: уявляли собі гіпотетично людину, яка ще не володіла мовою й на підставі аналогії будували гіпотези про те, як могла виникнути мова. Але створені таким чином теорії не могли розв'язати проблеми генезису мовлення. Безпідставними виявилися теорії, особливо популярні у XVIII ст., згідно з якими мовлення - продукт певного роду соціальної домовленості: для того, щоб домовитися, необхідно було володіти мовленням. Аналогічною була й теорія інстинктивного походження мовлення, яка не могла пояснити відмінності мови людини від "мови" тварин. Значного поширення набула теорія "ономатопоетичного" походження мовлення, названа "вау-вау"-теорією (Макс Мюллер): звукозображення шляхом наслідування визнається цією теорією підґрунтям мови; у дитячій мові спостерігається низка таких слів ("тік-так", "мяу-мяу" тощо). Такі слова є і в мові дорослих, але їх відносно небагато, вони не є основними коренями, а головне - звукова мова будується за принципом, відмінним від звукозображення.

Певну зацікавленість викликає і теорія Нуаре, згідно з якою слова виникають зі звуків, які у трудовому процесі виявляються у вигляді мимовільних зітхань, котрі викликаються напруженою роботою. Такий зв'язок мимовільно встановлений у колективі, що бере участь у трудовому процесі між діями та супровідними звуками, і створює мовлення. Визнання зв'язку мовлення з працею як колективною діяльністю - позитивний момент теорії Нуаре. Але в ній випускається з поля зору специфічний характер цього зв'язку - відмінності сигніфікативного відношення від того асоціативного чи рефлекторного зв'язку, з якого виходить Нуаре.

Спираючись на дослідження, які виявили у деяких народів поряд зі звуковим мовленням кінетичне, або лінійне, "ручне" мовлення (Кешінг), Марр висунув положення, що генетично первинним було не звукове, а лінійне, кінетичне мовлення. Жест рукою, який ескізно, скорочено відображає трудову операцію, стає знаком, котрий її означає. Такий зв'язок був наочним і тому безпосередньо доступним примітивній свідомості. Завдяки кінетичному мовленню розвинулося мислення, і, як наслідок, стало можливим виникнення звукового мовлення з властивими йому абстрактними зв'язками між словом та його значенням.

Значення слів склалися тоді, коли ще не було понять. Ці значення виростили із чуттєвих образів дійсності, тобто з уявлень. Слова виступали тут "центрами кристалізації" певних комплексів уявлень. Підтвердженням цього може бути вивчення давніх та сучасних примітивних мов, у яких процес словоутворення відбувається інколи прямо на "очах", спеціально для тієї ситуації, про яку йдеться.

Антрополог Б.Малиновський опублікував одне спостереження, у якому він показує, що мову деяких народів, які стоять на низькому рівні культурного розвитку, важко зрозуміти без знання ситуації, у якій ця мова відтворювалася. Так, не зрозуміло, про що говорять ці люди в темряві, коли не можна бачити

ситуації, жестів, оскільки тільки завдяки знанню ситуації, а також інтонації слово набуває певного значення.

До таких мов, наприклад, належать мови американських індійських народів. Перше, що кидається тут в очі, - це розмитість "підґрунть", з яких складається словниковий фонд цих мов. Для кожного конкретного випадку слова комбінуються людиною так, щоб відтворити певну ситуацію.

У анголкінських мовах відсутні імена, дієслова, відмінки, дієвідміни, категоріальні відношення ще не виділилися у структурі мови, а позначаються відповідними значущими словами. Наприклад: слово "місце-холод-де-сюди-швидко-переміщується-живе" означає те саме, що фраза "він біжить сюди з півночі".

Якщо основи, тобто елементи слів не дуже визначені, то самі слова дуже конкретні та образні. Наприклад, у ненців немає слова "сніг" взагалі, але є близько сорока слів для позначення різновидів снігу. У жителів Тасманії є слова для позначення кожного різновиду австралійської акації, але у них відсутнє слово "дерево". Аналогічно в арабській мові слово "лев" має 500 назв, а верблюди - 5744.

Друге джерело, яке підтверджує первинний, образний характер словесних значень - це етимологія, тобто дослідження походження та змін значень слів. Найбільш яскравий матеріал у цьому плані дають аглютинативні мови. У них всі уточнення значень слова досягаються нарощуванням (agglutinare — склеювати, приклеювати) до кореня різних частин. Наприклад, у самоанській мові слово "мата" утворюється з двох частин: та - означає "я", ма - означає будь-який зв'язок та відношення. Буквально виходить означення чогось, що має певне відношення до мене ("для мене", "зі мною" "і я" тощо), а фактично це слово означає "обличчя", "око", "дивитися". "Нас вражає існуюча конкретність, образність: замість займенника "я", те, що максимально характерне для образу людини і зазвичай у першу чергу бачиться, коли образно уявляють людину... обличчя, очі" (П.І.Блонський).

Яскраво спостерігається це образне підґрунтя у багатьох словах, похідних від "мата". Наприклад: матамата (дивитися - дивитися) означає розглядати, спостерігати. Мата'у (похмуре обличчя) - жадібність, заздрість, страх. Матапуа'а (обличчя свині) - бридкий, огидність. Матамули (остаточне обличчя) - вирішувати.

Це також справедливо і для флексивних мов, до яких належить і російська. Наприклад, слово "верста" походить від "вертеть", "поворот", "заворот", частково "заворот плуга в кінці ниви". Звідси - "борозда", "линія борозди", "путевая мера". Слово "понятие" походить від давньоруського "я-ти" — "схватить руками, взятъ" (для порівняння "объять", "обнять") тощо.

Про те, що вихідні значення слів пов'язані з уявленнями, свідчать дослідження дитячої психіки, проведені психологами Ж.Піаже та А.Валлоном, які показали, що від двох до шести-семи років мислення дитини майже повністю протікає на образному рівні. До речі, у цей період дитина засвоює практично величезний словниковий фонд та досягає вільного володіння мовою. Отже, формування мовних значень та вживання мовних символів можливо на образному рівні відображення реальності.

Нарешті, дослідження Л.Б.Ітельсона та асоціативні експерименти американського психолога Діза показали, що в дорослої людини значення повсякденних слів у переважній більшості (близько 96%) розкриваються "про себе" на рівні уявлень.

Таким чином, слово може означати поняття. Але слова не виникли для означення понять. Словесний код відображення дійсності виник на образному рівні її відображення, а слова - як код уявлень про реальність. У ході розвитку мова за своєю структурою стала виражати певні відношення реальності або розподіляти всі об'єкти на певні семантичні класи. Наприклад, для індоєвропейських мов це такі відношення, як "діяти - об'єкт дії", "дія - стан", "характеристика дії - дія" тощо, та такі класи, як "предмет", "властивість", "активність".

Придивившись до цих відносин та категорій, неважко побачити на них відбиток ситуації виникнення мови. Абсолютно зрозуміло, що це трудова ситуація або ширше - ситуація практичної взаємодії з оточуючим світом, яка була найголовнішою в житті первісної людини.

Отже, мова виникла у праці, обслуговувала її й несла яскравий відбиток цього свого походження в головній функції. Сама логіка трудової діяльності звела людину з категоріями причинності, субстанції, належності (властивості), відношень у просторі та часі, знаряддя та мети, множинності та кількості тощо, які закріпилися в самій структурі мови, перетворилися в способи опису та інтерпретації реальності мовою.

Отже, як справедливо відзначав О.Рлурія, мабуть, уся історія мовлення "є історією емансипації слова від практики, виокремлення мовлення як самостійної діяльності, що наповнює мовлення та його елементи — слова - як самостійні системи кодів, інакше кажучи — історією формування мовлення у такому вигляді, коли вона стала заключати в собі всі необхідні засоби для позначення предмета та висловлення думки".

Тенденція від часткового до загального, абстрактного спостерігалася і в розвитку писемного мовлення. Це наочно можна спостерігати на прикладі ідеографічної писемності, яскравим прикладом якої виступає китайська писемність, представлена різноманітними ієрогліфами - первісна китайська енциклопедія в малюнках. Але в ході історичного розвитку ієрогліфи зазнавали інтенсивної еволюції - змінювали своє значення, назву. Наприклад, ієрогліф "хамелеон" непомітно у процесі перебігу віків утратив своє первинне значення і став означати "меткий, вертлявий", а ієрогліф "в'ялений шматок м'яса" — "старий, давній".

Аналогічні процеси відбувалися і в єгипетському ієрогліфічному письмі. Ваза з водою, що витікає, стає ієрогліфом, що означає слово "прохолодний". Зображення лілії (герба Великого Єгипту) одержує назву "південь", заячі вуха - "боягузливість", людина з піднятими руками - "радість" тощо.

Від ідеограми писемна мова переходить до фонетичного звука. Спочатку в ассірійців ідеограма супроводжувалася фонетичним знаком останнього складу, що дозволяло її диференціювати. У греків буквенний знак означає звук, так з'являється алфаветична писемність. Поступово письмова мова позбувається образності, але все рівно вона опосередкована усним мовленням, що

розвивається незалежно від неї і стає більш пристосованою для вираження абстрактної думки.

Питання про специфіку мовлення було б неповним без урахування тих **функцій**, які воно виконує. Таких функцій є три, вони взаємозв'язані між собою. Перша – *сигніфікативна* (знакова) виражає спосіб позначення. Саме завдяки цій функції мова людини відрізняється від "мови" тварин, адже кожне слово у людини викликає образи, уявлення про предмет, явище та пов'язується з ними у мисленні, уяві, пам'яті. Звуки тварин не означають об'єктів та явищ, а виражають лише стан голоду, задоволення, страху, небезпеки.

Друга функція мовлення – *узагальнення*, полягає в тому, що слово означає не тільки конкретний, окремий об'єкт, явище, але й цілу групу подібних об'єктів та явищ.

Третя функція мовлення, яке є засобом спілкування, називається *комунікативною*, тобто функцією передачі інформації, а також почуттів, уявлень, різних відношень. У комунікативній функції розрізняють три сторони: інформативну, виразну та виявлення волі.

6.3. Фізіологічні механізми мовлення

Мовленнєва діяльність являє собою, з одного боку, вимову звуків мови за допомогою м'язового апарату, а з іншого - сприймання почутих (звукових) та побачених (письмових) мовних сигналів. Геніальною думкою основоположника кібернетики Норберта Вінера було порівняти машинні механізми з біологічними системами і взяти за взірець "конструкції" природи. І справді, якщо порівняти органи мовлення з іншими кодуючими пристроями, наприклад, телеграфом, телетайпом та ін., та швидкостями, з якими вони працюють, то стане зрозуміло, яку прекрасну конструкцію мають органи мовлення. Наприклад, при середній швидкості цей кодуючий вихідний пристрій може передавати приблизно 600 різних звуків за хвилину, тобто приблизно 30 000 звуків за годину. Спортивний коментатор, ведучи репортаж, вимовляє 50 000 звуків за годину.

Периферійним органом звукового мовлення є *голосовий апарат*, який складається з трьох головних частин: 1) легень, 2) гортані, 3) системи повітряних порожнин, розташованих над гортанню (глотка, носоглотка, рот, ніс).

Голосовий апарат у цілому є духовим інструментом, що функціонує за принципом перетинкової язикової труби. Функцію коливальних перетинок у ньому виконують голосові зв'язки, розташовані у гортані одна проти одної подібно до губ. Із повітряного резервуара легень дихальні м'язи женуть повітря у гортань, другу частину голосового апарату. Натиск повітря з легень періодично викликає напруження голосових зв'язок, які потім знову відскакують, прикриваючи голосову щілину, що розширюється при їх напруженні. Таким чином, голосові зв'язки ритмічно переривають потік повітря, що йде від легень. Коливання голосових зв'язок, викликаючи періодичні коливання повітря, породжують звук голосу. Висота цього звука залежить від міри напруження зв'язок, їх внутрішньої гнучкості та довжини, що змінюється залежно від скорочення м'язів, розташованих попереду між

щитовидним та персневим хрящем. На неї також впливає сила "вдування", оскільки від неї залежить напруга голосових зв'язок.

На утворення звука значно впливають повітряні порожнини, розташовані над гортанню. Вони утворюють систему резонаторів, яка видозмінює тон зв'язок, що залежать від напруги, більшої чи меншої швидкості відкривання та закривання голосової щілини. Їхня основна роль полягає у впливові, який вони мають на тембр голосу. Частково носоглотка слугує свого роду звуковим фільтром, що поглинає певні тони.

Фонація приголосних звуків визначається не тільки зв'язками, але й рядом інших моментів, таких як: 1) тертя струменя повітря між губами (б, п), між зубами (с), між язиком і зубами (д, т), між язиком та твердим піднебінням (х, з, ш, ч), між язиком та м'яким піднебінням (г, к); 2) переривчастий рух язика (р); 3) збудження звучання носової глотки (м, н).

Голосні звуки відтворюються "вдуванням" повітря з гортані у ротову порожнину. Вони залежать, в основному, не від гортані, а від порожнин, розташованих над гортанню. На якість звука та характер голосних впливають порожнини, що обмежують резонансні порожнини глотки та рота, такі як: губи, зуби, піднебіння, язик, надгортанник, стінки глотки й так звані хибні зв'язки.

Органи мовлення поділяються на:

1) дихальні органи, які утворюють під час видиху потрібний для мовлення потік повітря;

2) голосові, де утворюється й модулюється голос;

3) артикуляційні, у яких утворюються основні елементи мови, тобто звуки.

Функції дихальних органів необхідно добре знати, оскільки для того, щоб гарно говорити, треба мати правильне дихання, оскільки неправильне може бути серйозною перешкодою для мовлення. Якщо людина спокійна, вона і дихає спокійно, її вдихи та видихи рівномірні. Натомість під час мовлення виникає потреба економно витратити повітря, крім того, час видиху довший, ніж час вдиху. Останній треба скоротити, зробити більш швидким і посилити. Тоді як у спокійному стані відношення між видихом і вдихом дорівнює приблизно 3:2, то під час мовлення воно становить 7:1, 12:1 і навіть більше.

Незнання техніки правильного дихання призводить до того, що деякі люди бояться говорити, вони заїкаються, ковтають останні склади, дуже хвилюються, що теж негативно позначається на диханні. Легені можуть умістити приблизно 5000 см³ повітря. При нормальному диханні у них міститься близько 2500 см³ повітря, а приблизно 500 см³ замінюється при кожному вдихові та видихові.

Як же працюють дихальні органи під час мовлення? Коли людина готується щось сказати, вона робить вдих, грудна клітка при цьому розширюється, а коли починає говорити, м'язи живота відразу ж скорочуються. Далі скорочуються м'язи між ребрами, які під час виголошення кожного складу швидко нагнітають повітря в органи мовлення. М'язи живота скорочуються далі невеликими уривчастими рухами, а по закінченні речення розтягуються, уможливаючи тим самим вдих нової порції повітря для виголошення наступного речення.

Витрати повітря під час вимовляння різних звуків різні: найбільших витрат потребують звуки "г" та "х". (Наприклад, спробуйте вимовити на одному видиху слова "того гучного гарного голосу", і побачите, що наприкінці

виголошення цих чотирьох слів, що складаються всього з одинадцяти складів, запас повітря буде дуже малий).

Голос має силу, висоту та забарвлення. *Сила голосу* залежить від сили потоку повітря, що його вдихає людина, розвитку голосових зв'язок, а також від стану резонансних порожнин під голосовими зв'язками. *Діапазон* людського голосу перед мутацією - приблизно півтори октави, а в дорослих - приблизно дві октави, а під час звичайної розмови він не перебільшує однієї сексти.

Кожна особистість має своє власне *забарвлення голосу*, яким вона відрізняється від інших людей і по якому її завжди впізнаємо, навіть не бачачи. Забарвлення голосу часто відповідає характеру людини, може змінюватися залежно від її внутрішнього стану, негативно також впливають на цей стан депресії, хвороби, роздратування, тобто, іншими словами, мовна діяльність людини зумовлена її загальним психічним та фізичним станом.

І нарешті, третьою складовою частиною органів мовлення є органи артикуляції, до яких належать усі органи мовлення, що розміщені над гортанню: губи, щелепи, верхні та нижні зуби-різці, м'яке й тверде піднебіння, язичок та язик. І хоча більшість мов мають всього-на-всього близько п'ятдесяти звуків, артикуляційний апарат може створювати їх у кілька разів більше.

Темп мовлення у різних народів неоднаковий. Відомо, що, наприклад, представники романських народів (італійці, французи) говорять набагато швидше, ніж народи скандинавських країн.

Основу мовлення складає координуюча робота нервових клітин кори великих півкуль мозку, у якій знаходяться три центри мовлення — слуховий, руховий та зоровий.

Слуховий центр (або центр Верніке) забезпечує розуміння слів, що сприймає людина, і розташований у лівій висковій долі мозку. Ця ділянка кори називається слуховим центром мовлення.

Учені встановили, що вловлюваний вухом звуковий діапазон охоплює приблизно 340 000 звуків, які теоретично можна відрізнити один від одного. Чи означає це, що може існувати мова, яка складається з 340 000 різних звукових символів? Звичайно, ні. Вухом може розрізнити звуки лише тоді, коли вони сприймаються не одночасно, а послідовно – один за одним. Проте в мові два звуки можуть бути відокремлені один від одного іншими звуками, і в цьому разі розрізнити їх набагато важче. Вухом найчутливіше сприймає звуки, що за енергією знаходяться доволу 50 дБ, а за частотою - у діапазоні між 500 і 4000 Гц.

У людського вуха є дивовижна властивість, якої немає, наприклад, у зору. Мова йде про те, що людина може чути два звуки одночасно, з яких один має, скажімо, 800 коливань, а другий - 1200. Натомість людське око не може бачити водночас червоне і жовте світло, що випромінюється з одного джерела. Обидва кольори зливаються в один — оранжевий.

Ця виняткова здатність людського вуха дає можливість чути голос людини, незважаючи на навколишні шуми. Ми можемо виділити цей голос, відтінити його. Постійні навколишні шуми є причиною того, чому мова має обмежену кількість звукових символів, які чітко відрізняються один від одного. Завдяки цьому людина не плутає звуків в умовах навколишніх шумів.

Якщо з якихось причин порушується слуховий центр, людина втрачає здатність розрізняти, упізнавати слова, але при цьому відчуття звуків залишається. Іншими словами, порушення слухового центру веде до викривлення процесів сприймання та розуміння чужого та власного мовлення, утрати здатності та вміння зв'язно, логічно осмислено говорити. Це захворювання називається словесною, або мовленнєвою глухотою.

Слуховий центр формується першим у процесі розвитку мовлення й виступає домінуючим відносно інших центрів мовлення. При його ураженні порушується усне та писемне мовлення (читання, письмо).

Руховий центр мовлення (або центр Брока) розташований у нижній лобній звивині кори великих півкуль головного мозку й формується пізніше центру Верніке. Порушення рухового центру мовлення веде до втрати здатності вимовляти слова, хоча людина їх і розуміє. Людина з ураженим центром Брока може тільки вимовляти звуки у формі крику та пісні без слів. Така людина чує та впізнає слово, але не знає, не пам'ятає, як воно вимовляється. Дане захворювання викликає порушення й внутрішнього мовлення.

Тісно пов'язане із слуховими центрами писемне мовлення, яке може функціонувати лише при участі багатьох центрів кори - тім'яно-висково-потиличних відділів лівої півкулі. При враженні цих центрів у людини втрачається здатність упізнавати букви, у результаті чого вона не може їх писати, а отже, і читати вголос.

Фізіологічні механізми мовлення - тимчасові нервові зв'язки, які виникають у корі головного мозку під впливом другосигнальних подразників, що утворюються у двох напрямках. Перший - це утворення тимчасових зв'язків між звуками, що складають цілі слова, а між словами - речення. Другий виникає як результат тимчасових зв'язків між елементами самого мовлення й тими предметами та явищами оточуючого світу, які позначаються відповідними словами.

6.4. Види мовлення та їх характеристика

У сучасній психології розрізняють мовлення зовнішнє та внутрішнє. *Зовнішнє* у свою чергу має дві форми: *усне* мовлення та *писемне*. Крім того, усне мовлення буває *діалогічним* та *монологічним*.

Внутрішнє мовлення виступає механізмом мовного мислення людини, тому не випадково відомий психолог Л.С.Виготський писав, що "внутрішнє мовлення - це живий процес народження думки у слові". Нині у психології внутрішнє мислення розглядають як мовну діяльність, організовану за принципами інших видів діяльності. Воно пов'язане з розвитком такої галузі, як психолінгвістика, яка намагається поєднати систему методів і понять у психології з надбаннями вивчення мови як суспільного явища.

Усне мовлення може протікати в трьох основних формах: вигук, діалогічне (відповіді на питання) та монологічне (самостійно розгорнуте висловлювання) мовлення.

Першу форму - вигук не можна вважати істинним мовленням: воно не є передачею якогось повідомлення про подію або відношення за допомогою кодів мови. Мовленнєві вигуки найчастіше виступають афективними реакціями, що

мимовільно виникають у відповідь на певне несподіване явище (вигуки типу "ой", "ах", "ух", "ого" тощо).

Зупинимось більш детально на двох основних формах розгорнутого усного мовлення — діалогічного та монологічного. Усне діалогічне мовлення може здійснюватися або у формі відповідей на питання, або у формі розмови, тоді як усне монологічне мовлення може бути лише у вигляді розповіді, переказу, оповідання.

У звичайній розмові діалогічне мовлення не носить спеціального навмисного характеру та наперед заданого підготовленого плану. Як правило, зміст, характер діалогічного мовлення визначається безпосередніми умовами розмови та її конкретним змістом.

Діалогічне мовлення характеризується більшою свободою у побудові зв'язного та розгорнутого мовлення, ніж монологічне, а особливо письмове. Це пояснюється безпосередністю умов розмови, а також однаковими обставинами, фактами, явищами, емоціями і, як наслідок, легкого розуміння один одного, без користування своїми думками в розгорнутій мовленнєвій формі.

Велике місце у практиці спілкування людей має монологічне мовлення, що проявляється в різних усних та письмових виступах. Монологічні форми мовлення - це лекції, доповіді, виступи на зборах, оголошення, накази, різні усні та письмові повідомлення.

Монологічне мовлення є більш складною формою мовлення порівняно з діалогічним. Монологічні виступи вимагають попереднього продумування та планування. Будучи відносно розгорнутим, монологічне мовлення за своїм змістом та граматичною формою багато в чому збігається з писемним.

Писемне мовлення, як і усне, також є широкою формою спілкування. Але обмін думками, знаннями в усному та писемному мовленні відбувається неоднаково. Усне мовлення базується на членороздільних звуках. Писемне мовлення - графічні зображення, виражені за допомогою писемних знаків (букв), кожний з яких визначає конкретний звук усного мовлення.

Особливістю писемного мовлення є те, що воно в історичному плані розвитку, у житті конкретної людини виникає пізніше усного мовлення і виникає на його базі. До писемного мовлення належить складання, переписування та викладення різних текстів, а також їх читання вголос та про себе.

Специфікою писемного мовлення є те, що воно спрямоване на відсутнього читача. Через це відсутній безпосередній контакт між тим, хто пише, і тим, хто читає, і тому писемне мовлення більш розгорнуте, зв'язне порівняно з усним.

Роль писемного мовлення значно підвищується у зв'язку з тим, що воно значно розгортає межі спілкування між людьми і розширює можливості пізнання дійсності. Завдяки писемному мовленню людина пізнає історичний досвід розвитку людства. У писемному мовленні зафіксовані історичні досягнення в галузі науки, мистецтва, усієї культури людства.

Внутрішнім мовленням називається мовлення "про себе", ним людина користується у процесі мислення. Цей різновид мовлення дозволяє людям мислити, думати. Часто внутрішнє мовлення передує такій же за змістом письмово або усно висловленій думці. Причому думка, недостатньо оформлена

у внутрішньому мовленні, також недосконало виражається і в зовнішньому (писемному чи усному) мовленні.

Велике значення для характеристики культурного рівня людини має стиль мовлення, у якому відображаються особливості розумового та загального розвитку людини, специфіка її професійної діяльності, життєвий досвід спілкування з людьми тощо. Розрізняють такі стилі мовлення: розмовний, художній, офіційно-діловий, науковий. Часто ці стилі мовлення комбінуються.

Крім того, кожна людина має свій, властивий лише їй стиль мовлення, який відрізняється від стилю інших людей. Цей особистий стиль відносно постійний, усталений щодо даної конкретної людини. Тому нерідко за стилем можна здогадатися, хто виголосив промову. На індивідуальний стиль мовлення впливає низка чинників - обсяг словникового запасу, довжина речень, що виражається загальною кількістю складів у них, а також кількістю довгих слів, особових займенників тощо.

6.5. Розвиток мовлення в дітей

Розвиток мовлення в дітей безпосередньо пов'язаний із навчанням, але це не означає, що володіння мовою, своєю рідною мовою виступає результатом тільки навчальної діяльності, основна мета якої - навчити дитину володіти мовою, але це можливо лише за умови розуміння мови як мови. Дитина нормально оволодіває мовою -вчиться говорити - лише у процесі спілкування з дорослими.

Протягом першого підготовчого періоду розвитку мовлення, до того, як дитина почне говорити, вона перш за все набуває деякий пасивний фонетичний матеріал та вчиться розуміти мову оточуючих. Перші звуки дитини - крик. Це інстинктивні та рефлексорні реакції. (Але крик спостерігається і в глухих, що не дає можливості оточуючим зразу ж розпізнати цю ваду). Отже, це не продукт наслідування або навчання. За своїм фонетичним складом перші звуки, які видає дитина, наближаються до голосних *a*, *e*, *y*, до них приєднується звук, близький до гортанного *p*, в основному поєднанні *ere*. З приголосних пізніше з'являються губні *m*, *n*, *b*, потім зубні *d*, *t* і нарешті шиплячі.

У перші місяці життя дитина починає видавати звуки, прислухається до слів дорослого. На початку третього місяця у дитини з'являється лепет (бубоніння), ніби гра звуком. Лепет від крику відрізняється тим, що має різноманіття звуків, які більш вільні, ніж інстинктивні реакції. У 5-6 місяців дитина вже розрізняє голоси дорослих, своїх батьків та сторонніх. Але в цей період домінує ще пасивне мовлення, тобто дитина розуміє зміст, але відтворює лише невелику кількість слів. Саме завдяки цьому спочатку в примітивній формі та оволодінні своїм власним голосовим апаратом починає розвиватися мовлення дитини.

Перші осмислені слова, які відтворює дитина, з'являються у кінці першого - на початку другого року життя. Вони складаються переважно з губних та зубних приголосних, поєднаних з голосними у склад, який, як правило, багато разів повторюється: ма-ма, па-па, ба-ба та ін. За своїм значенням ці перші слова дитини виражають переважно потреби, афективні стани, бажання дитини. В основному дитина першого-другого року життя виражає свої думки окремими

словами, їй ще не доступні зв'язні речення. Своєрідний перелом відбувається приблизно в півтора року.

До трьох років дитина спостерігає звуковий бік мови. Закономірністю засвоєння в цьому віці є труднощі у вимові шиплячих та "р" ("пісьов" - пішов, "люка" - рука), скорочення слів, перетворення узгодження приголосних у прості склади, пом'якшення приголосних. У трирічному віці діти уже користуються відмінюванням та дієвідмінюванням.

Подальший розвиток мовлення у дошкільняти обумовлюється інтенсивним накопиченням словникового запасу, більш широким спілкуванням з дорослими, іншими дітьми, активною діяльністю (ігровою, пізнавальною). Старше дошкільня, ще не знаючи правил граматики, уже може правильно говорити та виправляти помилки в мовленні інших.

Істотні зрушення в мовленнєвому розвитку дитини відбуваються під впливом навчання в початкових класах. У школі мова набуває значення засобу засвоєння системи знань. Природно, що без навчання, без знання самої мови, без оволодіння грамотою (читанням та писанням) мова дитини не може слугувати засобом систематичного та всебічного пізнання реальності. Звідси зрозуміло, що в школі, в умовах цілеспрямованого навчання, коли мовлення виконує функцію пізнання, вона стає предметом спеціального вивчення. Школярі вивчають три сторони мови: фонетичну, лексичну та граматичну. Вивчення мови сприяє розвитку всіх різновидів мовлення учня.

Загалом для розвитку дитячого мовлення характерні *три етапи*.

Перший етап, домовленнєвий, передуює оволодінню мовленням як таким. Цей період триває приблизно від двох до одинадцяти місяців. *Другий етап* - етап звичного оволодіння мовою - продовжується приблизно від одинадцяти місяців до одного року й семи місяців. *Третій етап*, як правило, називають періодом оволодіння граматичною структурою мови, і продовжується він від одного року семи місяців до трьох років. Далі відбувається збільшення кількості граматичних форм, що використовуються.

Задачі виховання та навчання дітей вимагають уважного вивчення кожного з названих етапів розвитку дитячого мовлення. Виходячи з цього, багато психологів виділяють цілий ряд більш конкретних етапів розвитку мовлення в дітей у процесі спілкування їх з дорослими, у процесі різнобічної практичної та навчальної діяльності. Так А.А.Люблінська виділяє такі *етапи формування мовлення* у дитини: 1) "гуління" (4-6 міс.); 2) лепетання, або белькотіння (6-10 міс.); 3) засвоєння перших слів як сигналів першої сигнальної системи (11 міс. – 1 рік); 4) засвоєння слова як узагальнюючого сигналу на основі виділення суттєвих ознак та оволодіння простими граматичними формами (1 рік 6 міс.-2 роки); 5) оволодіння ситуативним мовленням, швидке збільшення зрозумілих та вимовлених слів (2-3 роки); 6) перехід до оволодіння зв'язним та виразним мовленням, засвоєння більш складних граматичних структур (4-6 років) та паралельно виникнення внутрішнього мовлення (4-5 років); 7) засвоєння писемного мовлення та подальший розвиток логічної, виразної мови, що забезпечує дитині необмежені можливості пізнання навколишнього світу, різнобічного спілкування.

Працюючи над змістом під час читання творів, учні, починаючи з 1-го класу, навчаються відрізняти головне від другорядного, виділяти основну думку, ділити твір на частини, встановлювати між ними зв'язок.

Особливе значення в мовленнєвому розвитку школяра має навчання його писемному мовленню. У процесі навчання писемне та усне мовлення дитини розвиваються в єдності та взаємно доповнюють одне одного. Навчаючись писемному мовленню, школярі оволодівають навичками читання та письма, засвоюють граматичні та орфографічні правила.

Процес оволодіння граматиною - це процес оволодіння законами, що лежать в основі побудови усного та писемного мовлення. Використовуючи ці закони, учень свідомо та вільно будує своє усне та писемне мовлення, вибираючи найбільш точні та виразні слова, постійно вдосконалюючи його як засіб спілкування з людьми. Оволодіння граматиною нерозривно пов'язане з розвитком мислення. Рівень засвоєння граматики відповідає рівню розвитку мислення. Одночасно рівень розвитку мислення свідчить про рівень оволодіння граматиною.